

17e jaargang nr.1
1978 - 1995.

valk^hof nieuws

COLOFON VALKHOFNIEUWS

VALKHOFNIEUWS: Verschijnt 4x per jaar en is een uitgave van de Valkhofvereniging.
ISSN: 1382-3760

REDACTIEADRES: GROENESTRAAT 28
6669 DS DODEWAARD.

REDACTIELEDEN: H. Schoonwater;
M. Vollebregt;
A. Janssen.

ARTIKELLEN: Aanleveren Valkhofnieuws2: s.v.p. vóór 29 april 1995 (indien mogelijk opschijf). De redactie behoudt het recht artikelen in te korten of niet plaatsen.

VALKHOFVERENIGING

LIDMAATSCHAP: Postbus 1390 6501 BJ NIJMEGEN.

CONTRIBUTIES: f20,- per jaar (65+ f15,- v.a. 2e jr.)
op Postbankrek 44.38.363 t.n.v.
Valkhofvereniging Nijmegen.

VALKHOFKAPEL: Conservator: drs. E.F.M. Boshouwers
Groenewoudseweg 49 6524 TP

NIJMEGEN

Tel.: 080-232587.

VALKHOFSTICHTING

SCHENKINGEN: ABN AMRO bank Nijmegen.
Rekeningnummer: 53.76.75.930.
Giro ABN AMRO bank: 82.10.25.
Valkhofstichting beheert herbouwfonds.

© NIETS UIT DEZE UITGAVE MAG WORDEN VERMENIGVULDIGD EN/OFF OPENBAAR WORDEN GEMAAKT DOOR MIDDEL VAN DRUK, FOTOKOPIE, MICROFILM OF OP WELKE WIJZE DAN OOK. ZONDER VOORAFGAANDE TOESTEMMING VAN HET BESTUUR VAN DE VALKHOFVERENIGING

VOORWOORD

Door Maurice Vollebregt

Op het moment dat dit voorwoord geschreven wordt, is het water in de grote rivieren al weer flink gezakt. Er komt -letterlijk en figuurlijk- veel boven water. Het blijkt dat de rivierdijken behoorlijk verzwakt en verwaarloosd waren. Gelukkig worden de werken voortvarend nu al aangepakt; er werd zelfs een heus Deltaplan goedgekeurd!

We moesten toen ineens denken aan het Deltaplan voor het Cultuurbehoud, dat in 1992 door oud-minister Hedy d'Acona met veel tam-tam werd gepresenteerd. Hoe zou het met dat plan zijn? Eén ding was daarin duidelijk: ook onze monumenten waren verwaarloosd. Er werd een grote restauratie-inhaalslag aangekondigd, die bittere noodzaak is! We hopen maar, dat dit Deltaplan niet is blijven steken in ambtelijke procedures, maar dat er met hetzelfde enthousiasme gewerkt wordt, dat er nu rond de dijken heerst.

Ook in dit boekje komt aardig wat boven water. Er zijn nieuwe feiten rond de kleine waterput ontdekt en 'n deel van de mystiek rond de Gertrudiskapel op het Kelfkensbos wordt opgehelderd. Een ander artikel brengt aan het licht dat er in de voorgevel van kapel maar liefst 18 soorten steen verwerkt zijn. Met de nieuw ongedekte foto's van onbekende fundamenteën in de Valkhofbodem hopen we een echte primeur te hebben!

Tot slot kunnen we U nog mededelen, dat aan Valkhofnieuws een ISSN-nummer is toegekend (dit is a.h.w. een ISBN-nummer voor tijdschriften). We zien het als een stukje erkenning voor onze vereniging. Eén van de gevolgen is, dat Valkhofnieuws nu officieel bewaard wordt bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. De redactie wenst U veel leesgenot toe!

BERICHT VAN DE PENNINGMEESTER

Door Nol Verhaaff, penningmeester

In de afgelopen periode heeft een aantal mensen -het zijn er gelukkig niet al te veel- hun lidmaatschap van de Valkhofvereniging opgezegd. Toch waren diverse opzeggingen te laat; daarom wil ik wijzen op artikel 7 lid 2 uit de statuten:

“Opzegging van het lidmaatschap door het lid geschiedt door een schriftelijke verklaring, die vóór de eerste december in het bezit van de secretaris moet zijn. Indien de opzegging niet tijdig heeft plaats gehad, loopt het lidmaatschap door tot het eind van het eerstvolgende verenigingsjaar, tenzij het bestuur anders besluit.”

Degenen die na 1 december 1994 hun lidmaatschap hebben opgezegd, blijven dus lid tot en met 31 december 1995 en worden vriendelijk doch dringend verzocht hun contributie alsnog te betalen! Het bestuur maakt op deze regel één uitzondering: opzeggingen door buitenlandse leden werden tot en met 31 december 1994 gehonoreerd. In de statuten is verder geregeld, dat het lidmaatschap bij overlijden eindigt; de “1 december regel” is hierop niet van toepassing. Valkhofnieuws wordt dan in de regel nog verzonden tot het einde van het jaar; nabestaanden kunnen het lidmaatschap uiteraard overnemen.

Een exemplaar van de statuten kunt U altijd schriftelijk aanvragen bij de Valkhofvereniging, Postbus 1390, 6501 BJ NIJMEGEN.

TWEE AANBIEDINGEN, TE KOOP IN DE KAPEL

DE VALKHOFBURCHT TE NIJMEGEN - door J.J. Weve

Hoewel dit unieke boek al vóór de oorlog is geschreven, werd het pas in 1994 uitgegeven. Het vertelt U werkelijk alles over het verdwenen burchtgebouw en de geschiedenis er om heen. Weve laat het kasteel in al zijn facetten herleven. Een must voor iedere Valkhofliefhebber!

Speciale ledenprijs: f20,- (normaal f27,50)
(256 blz., luxe uitvoering, gebonden)

TWAALF VALKHOFVERHALEN - door Hein van Bienen

De ondertitel van dit boek is “Een romantische wandeling door de historie van tweeduizend jaren”. Bij het lezen van deze geromantiseerde vertellingen loopt U als het ware door een geschiedenis van de Romeinse tijd tot het heden. In de Valkhofkapel bracht Hein van Bienen met zijn aanstekelijke vertellingen vele bezoekers in vervoering. Dat laatste overkomt U ook bij het lezen van dit boek.

Speciale ledenprijs: f10,- (normaal f12,50)
(93 blz., luxe uitvoering, gebonden)

HET VALKHOF ALS BOUWWERK

DEEL 4: DE VAN BLITTERSWIJKWONING EN DE NIEUW ONTDEKTE FUNDAMENTEN

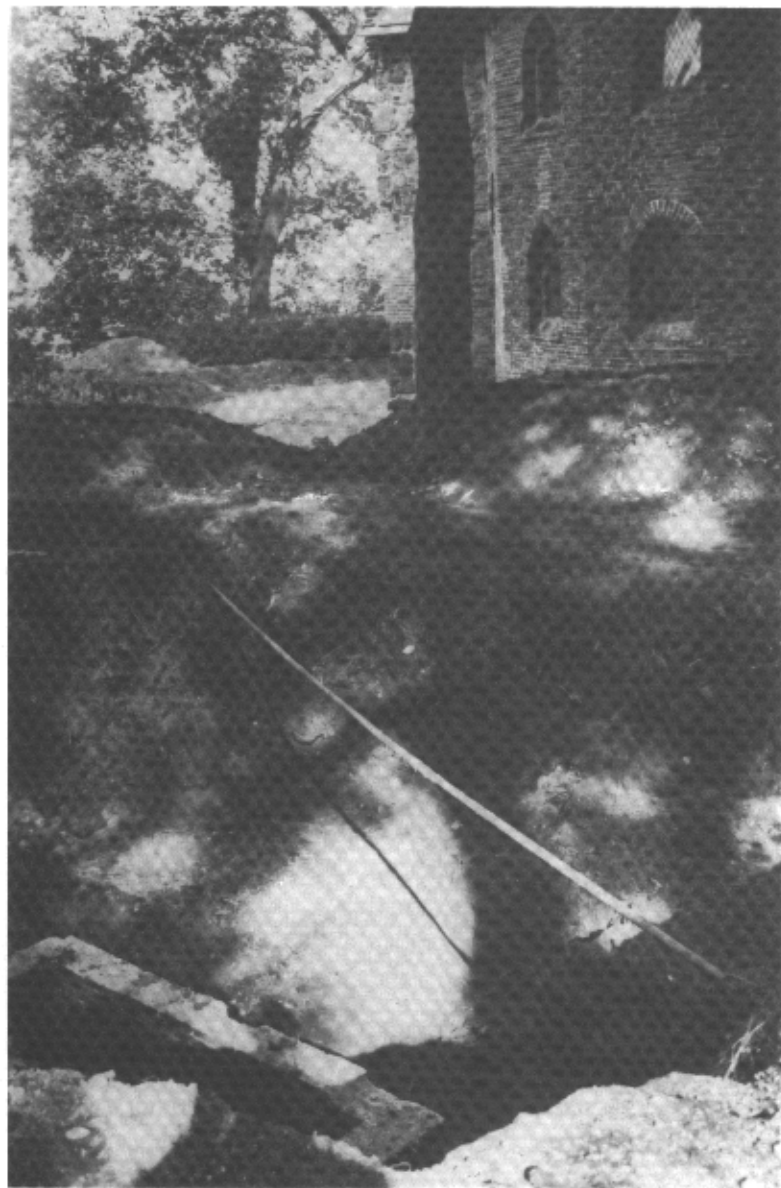
Door Maurice Vollebregt

In 1994 heb ik drie losse artikelen geschreven over de Reuzentoren, het poortgebouw en de noordwestelijke hoektoren van het Valkhof. Er kwam toen zóveel informatie over de andere burchtgebouwen naar boven, dat het aardig zou zijn om dit alsnog in een serie-vorm te gieten. Daarom presenteren we vandaag in de serie 'Het Valkhof als bouwwerk' deel 4: de Noord-west-vleugel met de nieuw ontdekte fundamenten.

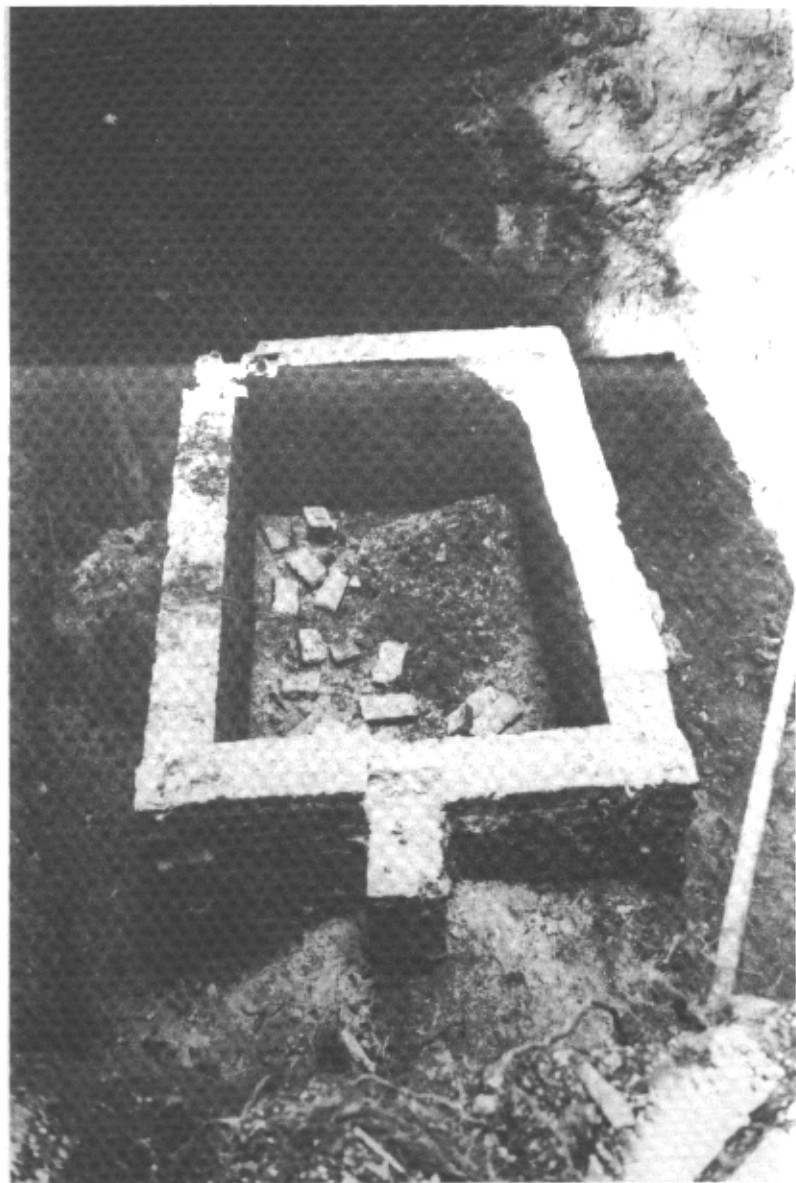
Bijna iedereen weet nu wel, dat de Nijmeegse Valkhofburcht in 1796 werd gesloopt. Uiteindelijk bleven er maar twee grote resten over; dit waren de Nicolaaskapel en de Barbarossa-ruïne, die door de stad gered konden worden. Toch zijn er nog wat andere, minder zichtbare stenen overblijfselen bekend.

Het gaat om bijna 100 meter fundament van de ringmuur, en een deel van een hoektoren die bij deze ringmuur hoorde. Vlakbij het Spoorwegmonument -het engeltje aan de zuidkant van het Valkhof- liggen de fundamenten van de ophaalbrug onder de grond. Verder is de kleine waterput van de burcht nog geheel onder het maaiveld terug te vinden (zie ook artikel verderop). Stadsarchitect Weve, die het Valkhof rond 1910 grondig heeft onderzocht, heeft deze resten al gelokaliseerd en ingetekend op een plattegrond.

Tot nu toe werd er verondersteld, dat er in de Valkhofbodem verder géén andere stenen resten aanwezig waren. De totale fundamenten van de burcht zouden door de slopers zijn verwijderd, zo lezen we in diverse boeken en artikelen.

*De kuil die in 1943 werd gegraven met links op de voorgrond de ontdekte fundamenteën, rechtsboven zien we de kapel.
Fotocollectie gemeente-archief Nijmegen.*

*Duidelijk is hier het rechthoekige, bakstenen fundament te zien. De rechter wand is ook op de vorige foto te zien.
Fotocollectie: Gemeente-archief Nijmegen.*

De twee bodemonderzoeken met grondradar die de Valkhofvereniging heeft laten uitvoeren, brachten deze stelling al aan het wankelen. In het onderzoeksrapport waren duidelijke, regelmatige patronen te herkennen die al sterk op muurresten wezen.

Maar nu is er dan eindelijk zekerheid! Tijdens een bezoek aan het gemeente-archief op de Marinburg stuitte ik op twee foto's uit 1943, die door hun bijzonderheid meteen de aandacht trokken. Uiteraard zijn ze bij dit artikel afgebeeld. Het oorspronkelijke bijschrift van de eerste foto luidt: *"De kuil gegraven ten Z. van de polygonale kapel. Daarbij zichtbaar de resten van den kelderachtigen baksteenbouw, waarvan reeds een gedeelte was weggebroken"*. Op de andere foto is de 'kelderbouw' nog beter te zien. Hier luidt het oorspronkelijke bijschrift: *"De Kelderbouw. Links op voorgrond is de gele, geschapen grond te herkennen"*.

In het archief was geen verdere informatie over deze merkwaardige opgraving te vinden. Het roept nogal wat vragen op: Waarom werd er vlakbij de kapel een behoorlijk grote kuil gegraven? Wie gaf hiertoe de opdracht? Wist men van de fundamenteën af, of was het een toevalstreffer? Is hierover nooit eerder gepubliceerd? En waarom zijn de resten nooit op een plattegrond vastgelegd?

Allemaal vragen waarop we (nog) geen antwoord hebben. De redactie zou het daarom zeer op prijs stellen, als er leden zijn die ons meer over deze graafwerkzaamheden kunnen vertellen (redactie-adres: zie binnenkant kaft). Had dit graafwerk misschien te maken met de aanleg van Duitse versterkingen op het Valkhof, een werk dat in 1943 begon?

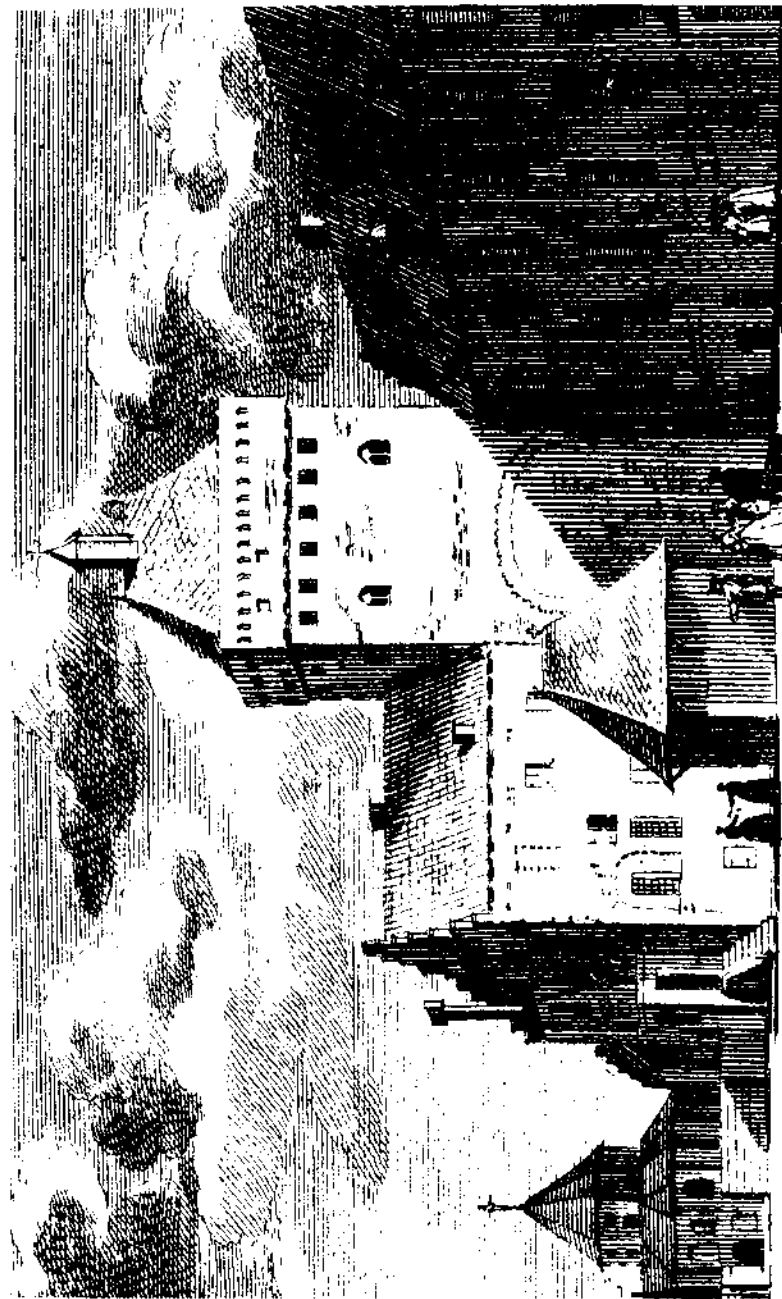
Er is wel één ding dat vrij duidelijk is. Als we de foto vergelijken met de plattegrond die Weve van de burcht maakte, dan zien we, dat ons keldertje binnen de contouren van de noord-west-vleugel moet liggen. Deze vleugel had als grondvorm een winkelhaak, en vormde de verbinding tus-

sen de Reuzentoren en de St.Nicolaaskapel via een aanbouwtje (het Vicarishuisje). Dit is allemaal duidelijk te zien op de tekening van Cornelis Pronk uit 1733. Helemaal links op die tekening zien we de kapel met daarvoor een houten schutting. Aan de rechterkant van de kapel sluit het Vicarishuisje aan; dit gebouwtje loopt in de noord-west-vleugel. Vervolgens maakt de vleugel maakt een hoek van 90 graden naar rechts, en sluit weer aan op de Reuzentoren.

Het boek van Weve kan ons wat meer vertellen. Het gebouw werd door de eeuwen heen steeds weer anders genoemd. De oudste benaming is *"Huys van Hollant"*; in de zeventiende eeuw sprak men over *"Hof van Hollant"* en in het begin van de achttiende eeuw was het simpelweg de *"conciërgerie"*. Tot aan de sloop werd het gebouw meestal aangeduid als *"Casteleinswooning"* of werd het naar de tijdelijke bewoner(s). Zo wordt het gebouw op de *"Plattegrond van de daaken op't Vurstendoms-burgh te Nijmegen"* uit 1725 aangeduid als *"Vrouw van Blitterswijks woning"*.

Net als de meeste andere gebouwen op het Valkhof, was ook de van Blitterswijkwoning royaal van afmetingen. De winkelhaakvorm van het gebouw is te verdelen in twee rechthoeken. De eerste rechthoek, die op de Reuzentoren aansloot, had een breedte van 9 meter en een lengte van 16 meter. De tweede rechthoek had dezelfde breedte, maar deze was enkele meters korter (11½ meter). Zeer waarschijnlijk was het gebouw over de gehele oppervlakte in drie verdiepingen ingedeeld, waarboven zich nog een zolder bevond. De nokhoogte bedroeg ongeveer 20 meter. Dat weten we, omdat de spits van de kapel even hoog is; vergelijkingen met oude tekeningen doen de rest.

Op het dak van de van Blitterswijkwoning lagen dakpannen. Dat staat aangegeven op het dakenplan van 1725 en het is ook op de prenten te zien. Het is wel bijzonder, omdat de andere grote gebouwen van de burch met leien ge-

dekt waren. Op prenten die net voor de sloop werden gemaakt, lijkt er weer een leiendak te bestaan. Dat kan kloppen, omdat er in de tussentijd veel groot onderhoud had plaatsgevonden.

Uit de tufsteenopbrengst kon Weve berekenen, dat ongeveer 4,70 meter van de opgaande wanden uit tufsteen bestond (waarvan 1,70 meter ondergronds). De rest was dan in baksteen uitgevoerd; Weve denkt dit ook aan de oude prenten te zien.

Als we naar oude afbeeldingen kijken, dan vertonen zij geen sporen, die aan een zeer vroege bouwperiode herinneren. Op de afbeelding van Pronk zien we in de zuidgevel -dat is de zonnige kant waar de twee vrouwen staan- een half rond geboogde spaarnis. Deze nis is niet romaans, maar laatmiddeleeuws. Op een prent van van Liender -vorig jaar in Valkhofnieuws 4- is op de begane grond nog een tweede nis te zien; dit is een dichtgemetselde deuropening. De vensterverdeling in deze gevel is vrij onregelmatig. Enkele ramen in de bovenste verdieping werden al eerder dichtgemetseld.

De westgevel -de gevel die richting kapel loopt- kent nog minder ramen. Wel valt direct de grote statige stenen trap met het bordes op. De nok die hier recht boven zit, wordt bekroond met een trapgevel. De weinige ramen zijn wel te verklaren, als we naar andere tekeningen kijken (hier niet afgebeeld). Op die tekeningen zijn in de gevel -links van het bordes- duidelijke afbraaksporen te zien, zoals rijen balkengaten en de aansluiting van daken. Er heeft inderdaad nog een ander gebouw gestaan hebben, dat rond 1700 werd afgebroken. Het is alleen nog te zien op oude vogelvluchtprenten. Er is verder weinig van bekend, behalve dat het bijna tot aan de ringmuur doorliep. Zo was de kapel dus bijna van het voorplein afgesloten.

Hieruit volgt, dat een groot deel van de westgevel van de

Blitterswijkwoning oorspronkelijk een binnenmuur vormde; dit verklaart de vrij grote blinde vlek zonder ramen.

Jammergenoeg weten we iets minder van de gevels aan de noord- en oostkant. Het is ook niet zo vreemd; ze waren ingesloten door andere gebouwen en de ringmuur en dat was voor de meeste tekenaars niet aantrekkelijk. Vanaf de Lentse oever waren de gevels wel te zien, maar pas nadat de ringmuur verlaagd werd. Op een paar prenten zien we dan ook, dat de raamindeling veel gelijkmatiger was dan aan de andere twee zijden.

In het volgende nummer van Valkhofnieuws is er misschien meer informatie over de plaats van de kelderbouw; eventueel zijn er dan ook reacties op de opgravingen uit 1943.

Bronnen: J.J. Weve: de Valkhofburcht, 1994.

Lemmens e.a.: Het Valkhof te Nijmegen, 1980.

Mocht U (bijzondere) foto's van het Valkhof hebben, laat U dit dan a.u.b. weten aan de redactie! Ook leuke verhalen en herinneringen zijn bij ons welkom.

WAT HET BEHEER VAN DE KAPEL ZOAL INHOUDT

Door drs. Fer Boshouwers, conservator

Terugblik

Na het overlijden van Hein van Brienem, de grote verhalenverteller van de St. Nicolaaskapel, werd het beheer van de kapel in mijn handen gelegd. Sinds enige tijd was ik reeds bestuurslid van onze vereniging, maar door meer vrije tijd was ik in staat om de zaken rond de kapel te organiseren. De moeilijkheid is vaak waar je mee moet starten. In dit geval diende zich een eerste verantwoordelijkheid aan: de kapel open houden voor het publiek; een belangrijke opdracht vanuit de statuten.

Uiteraard is het onmogelijk om dit alleen te doen. Hein deed dat wel alleen, en op een karakteristieke wijze. Gezien het klimaat in de kapel een welhaast onuitvoerbaar opdracht. Het is niet ondenkbaar dat zijn gezondheid daar sluipend onder geleden heeft.

Groepswork

In overleg is er besloten om een groep mensen te verzamelen en de openstelling volgens rooster te regelen. Dat is ten dele gelukt. Voor zover het de woensdagmiddagen betreft deed ik het zelf. Voor de weekeinden stelde Nol Verhaaff zich beschikbaar. Daarnaast hebben Maurice Vollebregt en Antoon Janssen zich regelmatig beschikbaar gesteld. Ook Pius Kruse konden we zo nu en dan nog inschakelen. De groepen, die zich op willekeurige tijden aanmeldden nam ik zelf voor mijn rekening, alsook de openstelling voor Grieks-Orthodoxe diensten op de tweede zaterdag van elke maand, en de huwelijksinzegeningen. Al met al een redelijk goed verlopen opvang van de problemen rond de openstelling.

Ook tijdens de kerstperiode vond er een Grieks-Orthodoxe viering plaats (fotografie: Antoon Janssen).

Infoborden

Wie regelmatig op het Valkhof of in het Hunerpark wandelt heeft waargenomen dat de informatieborden (vijf in getal) een face-lift hebben ondergaan. Weer en wind, maar ook oorwormen en algen hadden de borden behoorlijk aangetast. Na technische controle werd nieuw plexiglas aangebracht, werden de teksten opnieuw gefotografeerd, luchtdicht in plastic folie geseald, en vervolgens opnieuw geplaatst. Een der verenigingswapens - in de kop van de borden - was door onverlaten gestolen, zodat een reserve-exemplaar moest worden aangebracht. Alles staat er weer fris bij, en nodigt uit tot lezen. Mede in dit verband is het vermeldenswaardig, dat jaarlijks een kleine honderdduizend mensen onze kapel bezoeken.

Gidsen

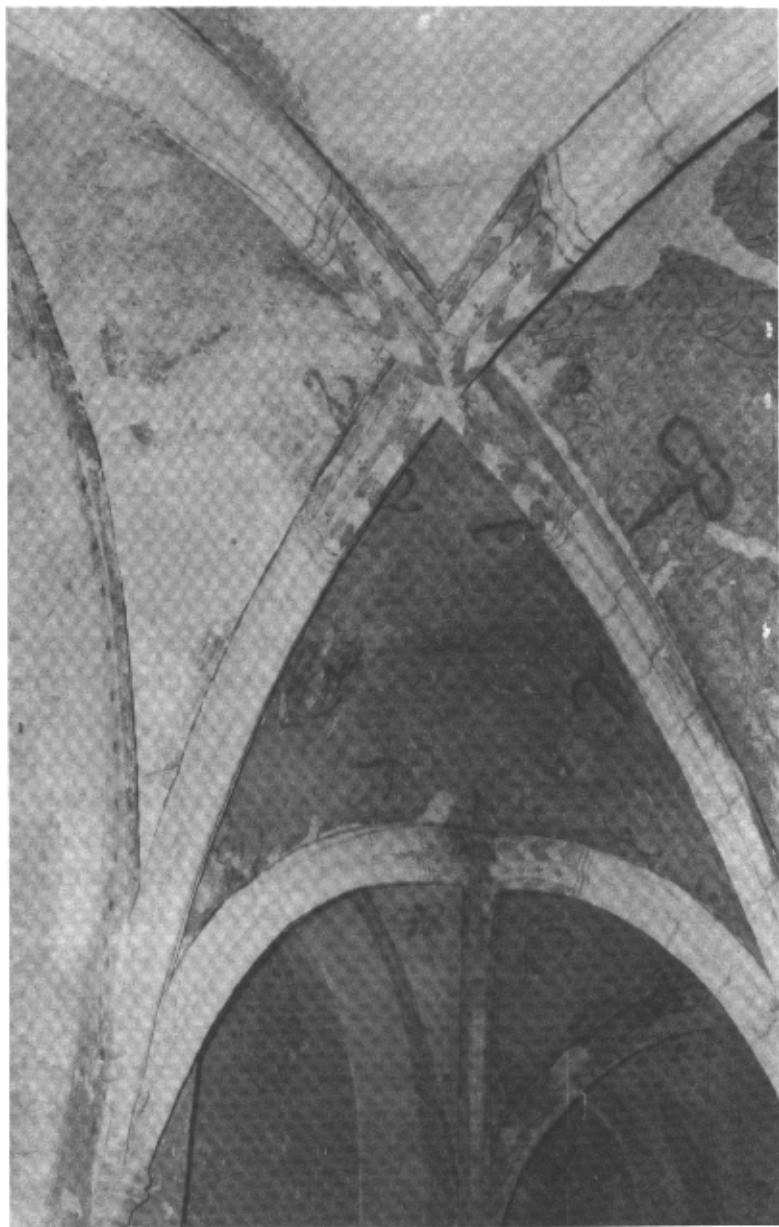
Toch is er veel zorg met betrekking tot de toekomst. Er moeten meer mensen ingeschakeld kunnen worden om te gidsen. Feitelijk zou er voor elke middag (in het seizoen) iemand beschikbaar moeten zijn, die goed voorbereid het verhaal rond de kapel kan doen en tevens de teksten voor de verkoop kan beheren. Tussen 1 april en half oktober komen er veel mensen op de kapel af, zelfs op 14 december l.l. kwamen er tussen 14.00 en 16.00u. 265 mensen de kapel in. Het was een zonnige dag weliswaar, maar flink koud. Slechts een beperkt aantal wist van de kerstgroep, die in onze kapel - zoals ook in andere jaren - zijn plaats had gekregen. Het blijkt gewoon, dat onze kapel in feite het gehele jaar open zou moeten zijn, maar dat vereist meer menskracht en een goede klimaatregeling. Het moet ook op te brengen zijn voor degenen, die er als beheerder of gids optreden.

Politiek

Voor de klimaatregeling is een oplossing in het zicht. Goede contacten met de wethouders van Stadsontwikkeling, de Heer Thielen, en van Cultuur, Mevrouw Alofs, alsmede actief en inventief optreden van de ambtenaren, de Heren Reinen en Hendriks, leiden er op korte termijn toe, dat een klimaatregeling in de kapel zal worden aangebracht. Naast gesprekken met de wethouders afzonderlijk, op het stadhuis, heb ik met Maurice Vollebregt een bezoek van hen aan de kapel gearrangeerd. Dit bezoek is een succes geworden, omdat slechts ter plekke de wensen, die er bij de vereniging leven, kunnen worden onderbouwd. Zowel de omgeving, de buitenzijde, en de binnenzijde op twee niveaus, werden bekeken in het licht van cultuur-historische en touristische overwegingen. Dat geschiedde onder het motto: "Een huis zonder trap naar boven, zonder sanitaire voorzieningen en zonder berging is niet goed te bewonen." Een eventuele aanbouw (gedeeltelijke herbouw) in verantwoorde stijl kwam nadrukkelijk ter sprake en geeft hoop op een beter beheer van de kapel vanuit toeristisch oogpunt. Ook de klimaatregeling kwam nadrukkelijk ter sprake en deze wordt nu als eerste stap in het ontwikkelingsproces aangepakt. Het gebouw is nu te vochtig, waardoor met name de restanten van de schilderijen, maar ook de tufsteen aangetast worden.

Fresco's

In verband met de staat der schilderijen, had ik op de restorationbeurs in de RAI te Amsterdam contact gelegd met een bureau, dat deskundig is op het gebied van behoud van steensoorten, metselwerk, en dergelijke. De eigenaar, Jeroen van Rhijn, is tweemaal op bezoek geweest in de kapel, waarvoor hij overigens niets in rekening wilde brengen. De

De gewelfschilderingen in de Nicolaaskapel worden ieder jaar slechter (Fotografie: Antoon Janssen).

eerste keer in gezelschap van de Heer Querido en vervolgens met de Heer Huub Kurvers van Rijksmonumentenzorg, welke laatste weer met de fotograaf van die dienst, de Heer Ton van der Wal, minitieuus de schilderijen heeft geïnventariseerd. Alle gewelven zijn nu beschreven en op foto vastgelegd; een karwei, waarmee zij van 's morgens tien tot 's avonds zeven uur mee bezig zijn geweest. Ook zij ondersteunen klimaatregeling inzake het behoud van de schilderijen.

Klimaatbeheersing

Binnenkort zal de kapel dan ook enige tijd in het seizoen gesloten zijn in verband met de aanleg van de installatie. De kapel wordt van een klimaatregeling voorzien, die het vochtgehalte in de kapel nadrukkelijk reduceert. Tevens is dan het verblijf in de kapel aangenamer. Enerzijds vocht en anderzijds een ijskoude vloer maken het verblijf tot op heden onaantrekkelijk. De temperatuur zal overigens de 12 à 13 graden niet overschrijden, omdat dan het positieve effect van de regeling weer deels teniet wordt gedaan. Over enige tijd hoop ik daarover meer te berichten.

Kerstgroep

De kerstgroep, waarover ik hierboven reeds sprak, heeft dit jaar, door toevallige omstandigheden, een wat ander aanzien gekregen. I.v.m. een huwelijkssluiting hebben we geëxperimenteerd met de plaats van de grote maquette. Deze werd tijdelijk in de omloop geplaatst en op dat moment werd ook een andere plaats voor de kerstgroep mogelijk: niet voor het altaar maar schuin-rechts daarvan. Het bleek een duidelijke verbetering te zijn, die zich door toevallige omstandigheden aandiende, en om herhaling vraagt. Allen, die eraan meegewerkt hebben -en dat is een hele club- wil ik hartelijk danken.

Stille werkers

Voor de opslag gedurende het jaar staan de Broeders van Maastricht garant met hun zolder. Het transport van de groep en van de kerstbomen doet ons lid Johan Peters. De versiering van de kapel en het plaatsen van de groep gebeurt respectievelijk

door Wil Vrolijks en zijn echtgenote, de heer en mevrouw Van Kastel, en mevrouw Scheffler. Het geheel staat onder leiding van Antoon Janssen. De poppen - ooit gemaakt door Jose Tesser - hebben iets zeer ontwapenends door hun eenvoud. Het geheel heeft op velen (we waren opgenomen in de kerstroute van de VVV) een buitengewone indruk gemaakt.

Tegelijk met de kerstgroep toonde Pieta Van Kaauwen een deel van haar verzameling kerstkribbekaarten. Ofschoon pretentieloos van opzet had menig bezoeker er een waarderend oordeel over.

Opslagruimte

Een groot probleem, waarmee de vereniging kampt, is het onderbrengen van onze materialen voor wisselexposities, onze boekenvoorraad en het archief. Een en ander bevindt zich momenteel verspreid op diverse locaties bij bestuursleden. Enkele zaken ook ondergebracht in de keizersloge op de bovengalerij van de kapel. Daardoor is een goed overzicht en beheer onmogelijk. De vereniging is dan ook op zoek naar een ruimte van ± 15 à 20 m, zodat een en ander goed geordend kan worden geplaatst. Met name de Heer Lambert van Brienen (broer van Hein) en zijn echtgenote stellen tot nu toe een deel van hun kelder belangeloos ter beschikking, maar dit kan door omstandigheden niet gecontinueerd worden. Voor wat zij tot nu toe deden en nog willen doen voor de vereniging wil ik hen nadrukkelijk dankzeggen.

Pro memorie

Een aantal zaken zijn nog niet aan de orde geweest, zoals de nieuwe informatieborden in de kapel, een nieuwe altaarombouw boven de romp van het Romaanse altaar, een lichtkroon naar het voorbeeld van de Dom in Aken, herinrichting van de verkoopkast, een betere aanlichting van de galerij op de bovenverdieping, de herplaatsing van de burchtornamenten in het Valkhofpark, enz. Daarover zult U in volgende nummers door mij worden geïnformeerd.

Graag wil ik besluiten met allen, namens het bestuur, zowel leden als niet-leden, die hun bijdragen leveren aan het werk van de vereniging, te danken voor hun inzet.

OPSLAGRUIMTE gevraagd !

Heeft U een droge bergruimte van ± 15 m ter beschikking of kunt U mij in contact brengen met hen die erover beschikken, zodat de boeken, archivalia en tentoonstellingsmaterialen bijeen kunnen worden bewaard, neemt U dan telefonisch contact op met de conservator (080 - 232587).

GIDSEN gevraagd !

Heeft U de beschikking over vrije tijd, bijvoorbeeld een middag in de week, en heeft U historische belangstelling voor ons erfgoed, en wilt U ingeleid worden in het gidswerk in de Valkhofkapel, neemt U dan telefonisch contact op met de conservator (080 - 232587).

“NIEUWS” ROND DE KLEINE WATERPUT OP HET VALKHOF

Door Maurice Vollebregt en Antoon Janssen

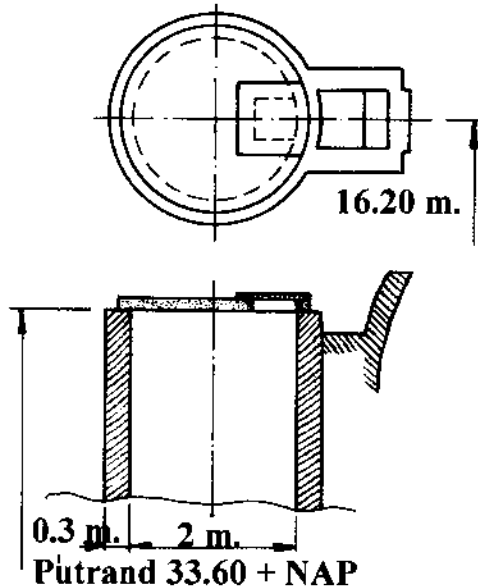
Een aantal jaren geleden verscheen er in ons blad een artikel over een opmerkelijke **ontdekking en verdwijning** op het Valkhof. Op 10 februari 1941 stootten werknemers van de Gemeentelijke Plantsoenendienst tegen een muur in het park. Ze zochten contact met hun baas, die opdracht gaf de grond er omheen te verwijderen om zo een onderzoek te vergemakkelijken. Het bleek te gaan om een bolvormig, bakstenen gewelf met een doorsnede van bijna 2,25 meter. Vervolgens ging de Oudheidkundige Dienst aan het werk. Het gewelf vormde de afdekking van een tufstenen waterput, die na de sloop van onze Valkhofburcht op deze wijze geconsolideerd werd. De put bleek bij peilingen 28 meter diep, en bevatte zelfs nog water! Zo werd er anderhalve eeuw na de sloop weer een stukje geschiedenis blootgelegd. Weve wist in 1910 ook al waar de put was, maar hij had deze nooit echt onderzocht.

Tijdens deze werkzaamheden moest het standbeeld van de godin Flora (de koningin der bloemen) dat dicht bij deze plaats stond, aan een boom verankerd worden zodat het niet om zou vallen. Tijdens de verdere oorlogsjaren of direct daarna moet het Flora-beeld van het Valkhof verdwenen zijn, en tot op heden is er geen spoor van teruggevonden.

Een bezoek aan het gemeente-archief bracht meer uitkomst over de waterput. Daar bleek een originele plattegrond te bestaan, waarop onze waterput duidelijk was afgebeeld. Deze plattegrond (en andere informatie) werd enkele jaren geleden aan het archief overgedragen door de Dienst Stadsontwikkeling, die met ruimtegebrek te kampen

Werklieden met schietlood boven de tufstenen waterput met bakstenen gewelf in 1941. Fotocollectie Antoon Janssen.

Afbeelding 1: Putdeksel en putdoorsnede.

had. Zo werd dit materiaal ook voor ons toegankelijk.

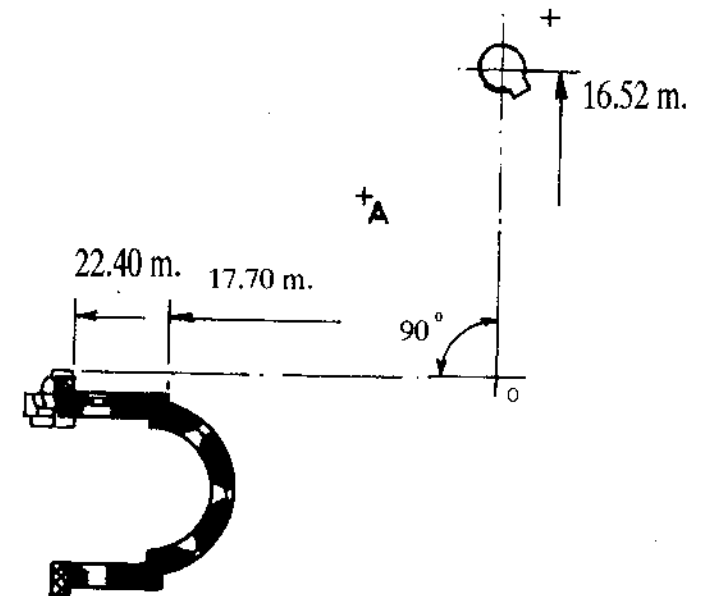
De plattegrond geeft een overzicht van het gehele Valkhofterrein, waarbij de waterput nog eens extra vermeld en uitvergroot werd. Werkzaamheden moeten hiervan de oorzaak zijn geweest. Van deze plattegrond werden door Antoon Janssen enkele delen nauwkeurig nagetekend, omdat het origineel niet meer geschikt was voor publicatie.

Bij de metingen door Gemeentewerken is de Barbarossaruïne als nulpunt aangehouden. Om bij de waterput te komen, gaan we 22,40 meter naar rechts en 16,52 meter omhoog. Dit alles is goed op afbeelding 2 te zien. De waterstand in de put bedroeg 10,23+ N.A.P., en de putrand werd op 33,60+ N.A.P. bepaald. Het hoogste punt op het Valkhof is 34,98+ N.A.P., dit is met punt A op de tekening aangegeven.

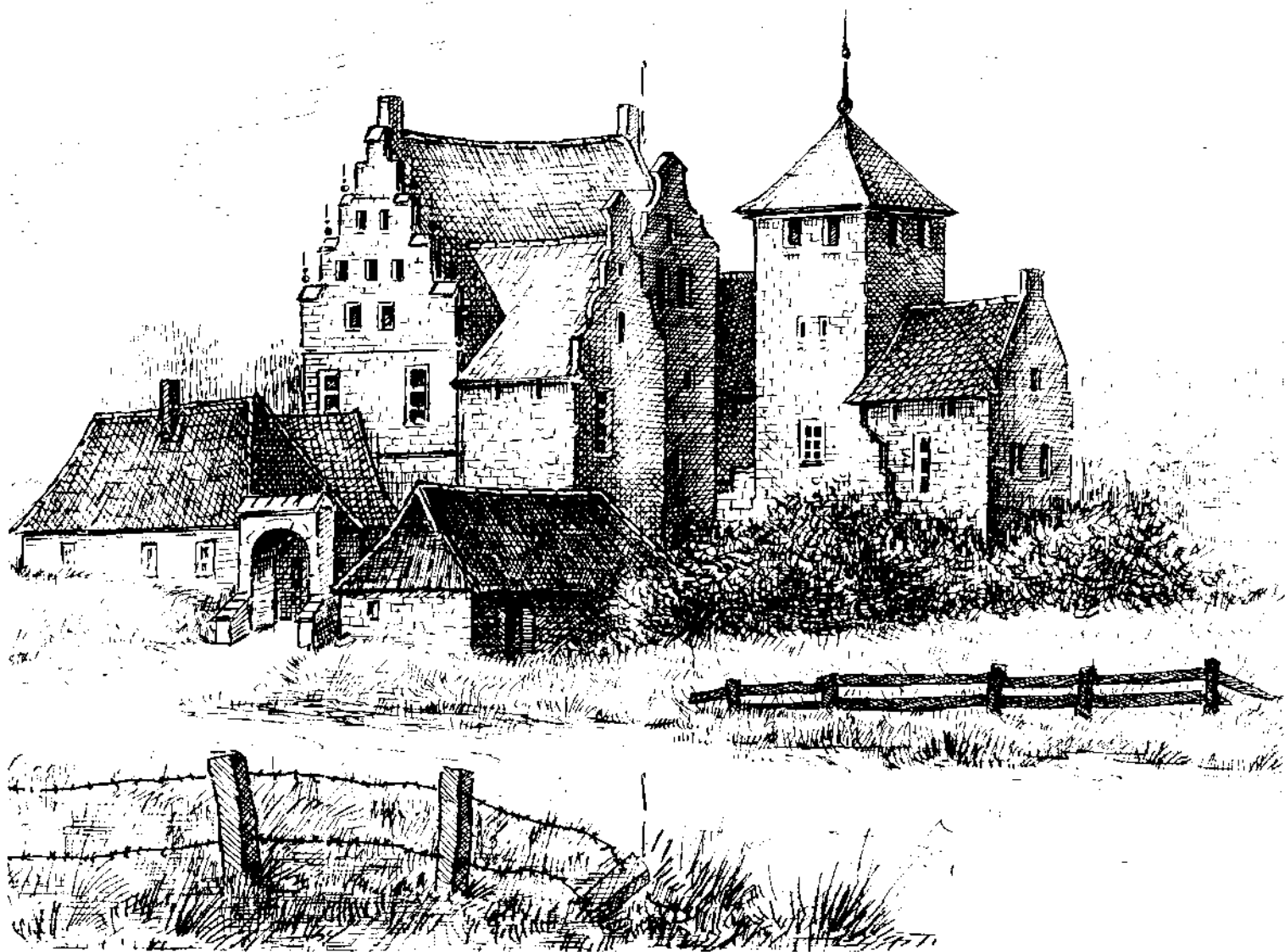
Op de eerste afbeelding zien we dat op de put een ronde betonnen deksel geplaatst werd met een mangat. Dit zal

makkelijker en sterker geweest zijn, dan het opnieuw metselen van een gewelf. Op de plaats van de waterput lag nog jarenlang een grote tufsteen met daarin het woord "put" gebeiteld in het Valkhofpark. Later is de steen op andere plaatsen in het park terecht gekomen. Uiteindelijk is deze steen tijdens de parkreconstructie in 1985 samen met andere burchtfragmenten uit het park verwijderd. Deze resten liggen nu nog bij gemeentewerken opgeslagen.

We weten niet, of de situatie rond de waterput in 1985 nog veranderd is. Het grondradaronderzoek dat de Valkhofvereniging liet uitvoeren, liet zien dat de put er nog steeds is. Het is niet bekend of deze nog steeds met de betonnen deksel is afgedekt, of dat de put inmiddels met zand of grond is volgestort. Een eenvoudige opgraving zou ons hierover meer kunnen vertellen.

Afbeelding 2: Plattegrond Barbarossaruïne met waterput.

Het Huis Heijen te Heijen (pentekening Johan Hendriks).

HET HUIS HEIJEN TE HEIJEN

Door Louk Hendriks

De oudst bekende vermelding van het voormalige kasteel Heijen is van ca. 1023. De fortificatie wordt dan in opdracht van graaf Wichman gebouwd op vermoedelijk dezelfde plaats als het latere huis.

Graaf Wichman liet het kasteel bouwen om beter de strijd aan te kunnen binden met graaf Balderik. De burcht Gennep was de inzet. Toen Balderik zich te zeer bedreigd voelde, ging hij over tot belegering van het kasteel van graaf Wichman, die niet aanwezig was. Door gebrek aan steun en voedsel duurde de belegering kort en capituleerde men snel.

Graaf Balderik verplichtte de overwonnenen het kasteel te vernietigen en het in brand te steken. Nadat die was gebeurd kregen ze een vrije aftocht.

Het huidige Huis Heijen is pas na 1500 gebouwd. De vermoedelijke aanleg was zeer eenvoudig. Het oudste gedeelte is de uit het begin van de zestiende eeuw stammende kelder van het brede hoofdgebouw. Nadien werden er steeds nieuwe toevoegingen en stijlveranderingen gedaan. Zo wijst de trapgevel van het hoofdgebouw op een herstel of vervanging in de zeventiende eeuw. In dezelfde eeuw werd de rechthoekige woonvleugel vergroot met twee aanbouwen aan de zijde van de binnenhof, de één voorzien van een klokgevel, de ander van een halsgevel. Hoofdgebouw en voorhof werden omringd door muren en grachten. De nederhof is een langgerekte onregelmatige binnenplaats met er omheen rechts de tindschuur, waarin vroeger de pacht in natura werd opgeslagen. Er naast aansluitend op de walmuur de karreschop. Aan de linkerkant vanaf de poortingang bevinden zich de stallen en het huis van de pachter: de kasteelsehof. Aan het eind van de nederhof ga je door een

torenpoort naar de binnenhof, dit is een gesloten pleintje. Direkt links is de ingang naar de hoofd vleugel. Ook een gevangenis ontbrak niet; men vindt deze links tegen de poorttoren. Tussen het koetshuis en de paardestal ligt de voormalige waterpoort.

Het Huis Heijen werd als eerste bewoond door de heren van Heijen, die familie waren van de heren van Gennep. Het huis moest tijdens diverse oorlogen gastvrijheid bieden aan militairen van verschillende nationaliteiten. Tijdens de tachtigjarige oorlog (1568-1648) was een Spaanse legeraanvoerder ingekwartierd. In de zevenjarige oorlog (1756-1763) bezetten de Franse bevrijders Heijen. Later (1794) namen Engelse soldaten bezit van huis Heijen. De Duitsers gebruikten het in 1940 als hospitaal. Bij hun terugtocht (1944) over de Maas, verschansten de Duitsers zich in het kasteel en bijgebouwen. Het geallieerde leger nam hen onder vuur, zodat ze uitweken naar de Heijense bossen. Op hun beurt trokken de Engelsen in de resten van huis Heijen dat daardoor weer onder Duits vuur kwam te liggen. Van het toch al door ouderdom verzwakte huis bleef bijna niets over. Een officieel einde, aan de heerlijkheid Heijen, was al in 1789 gekomen. De heren behielden hun machtige positie als grondbezitters echter.

Beeldhouwer Peter Roovers koopt de ruïne en de bijgebouwen in 1948, zodat op 2 januari 1948 met de wederopbouw begonnen kan worden. Als de familie het huis op 17 november betreft zal het nog vele jaren duren voor de restauratie ten einde is.

In het Europese monumentenjaar (1975) krijgt Peter Roovers een ere-medaille voor de verdienstelijke wijze waarop het huis gerestaureerd en ingestandgehouden werd. Nu vinden er regelmatig activiteiten plaats, o.a. kanotochten en dorps- en streekevenementen. Hetgeen na het overlijden van Peter Roovers door een zoon wordt voortgezet.

ALS STENEN EENS SPREKEN KONDEN DEEL 2: DE VOORGEVEL VAN DE KAPEL

Door Henk Schoonwater

Als door een wonder zijn de Nicolaas-kapel en de Barbarossaruïne op het Valkhof ontkomen aan de vernietiging in de septemberdagen van 1944.

Al in de jaren '43/begin '44 had de Duitse Wehrmacht beslag gelegd op het verenigings-gebouw Unitas en de nabij gelegen villa om er ware vestingen van te maken, door het dichtmetselen van de ramen en hierin schietsleuven te maken.

Eenzelfde lot trof café "Het Valkhof" en de huizenrij aan de zuidzijde van het park, langs de Voerweg. Tegelijk werd het park voor het publiek gesloten. Ondertussen bouwde het leger zware bunkers aan de noord- en oostzijde, die met elkaar verbonden werden door middel van loopgraven. Zo werd het Valkhof en omgeving omgetoverd in één vesting. Menig Nijmeegs burger met gevoel voor historie sloeg de schrik om het hart. Wat hadden die cultuurbarbaren nu weer bedacht? Als vanouds was het Valkhofplateau een strategisch punt. Zeker door die nieuwe brug, die Nijmegen en Arnhem verbond.

Hoewel er nog even fel gevochten werd, verlegde de strijd zich meer naar het Hunnerpark en de omgeving van het Trajanus-plein. Hierdoor viel de schade aan het Valkhof zélf nogal mee.

Niettemin hadden de beschietingen schade aangebracht, die een algeheel herstel nodig maakte. Deze werden uitgevoerd door architect Ir. J. Deur, die ook in Hoch-Elten (na de oorlog tijdelijk Nederlands) naam had gemaakt met de restauratie van de 12e eeuwse kerk. De restauratie werd voortvarend ter hand genomen. Vooral de noordzijde is er blijkbaar slecht aan toe geweest; deze vernieuwde men

zelfs geheel. De meeste stenen werden stuk voor stuk uit de buitenmuur gehaald, en vervangen door dezelfde soort. Achteraf kan men zich afvragen: was dat nu wel nodig geweest? Daarom is het maar gelukkig dat men zich tot heden (nog) niet heeft gewaagd aan vernieuwing van de voorgevel. Deze merkwaardige ingang is als een relikwie. De verschillende eeuwen hebben hierin hun merkteken achtergelaten. Door verschillende steensoorten kan men de ouderdom van verschillende oude gebouwen dateren en bepaalde gevolgtrekkingen maken; dit geldt ook voor de kapel. Soms is het als een open boek.

Het blijkt dat het toegangsportaal ongeveer gedateerd kan worden in het tweede kwart van de 11e eeuw. Het portaal bestaan grotendeels uit Romeinse tufsteen, waarvan een deel reeds vroeger gebruikt is.

Dit is natuurlijk wel logisch, want in die tijd vond men in en rond Nijmegen talloze resten van Romeinse bouwwerken. De verschillende soorten steen zijn tot in de 17e eeuw (en wellicht nog later) hergebruikt. Dat is ook het geval geweest met de burcht zelf. Vroeger was men zeer zuinig op materialen, zeker als het zulke massieve stenen betrof, die her en der in de omgeving verspreid lagen. Gedurende de 16e-18e eeuw moesten er zware straffen gesteld worden op het stelen van tufsteen uit de burchtmuur door de burgers van de stad.

Dit hergebruik kan men ook waarnemen aan de burchtkapel en aan de vele kleine vroeg-romaanse kerkjes die nu nog behouden zijn. De bouwwijze was gelijk. Men bouwde een buitenmuur en een binnenmuur op enige afstand van elkaar. In de daaruit ontstane spouw stortte men dan allerlei steenafval. Dat kon bestaan uit zowel afvalbrokken van tufsteen, oersteen en grotere en kleinere keien; dit alles werd gemengd met mortel. Het leek wel een soort stampbeton. Tot in de 13e eeuw was dit een veelgebruikte

constructie.

Om de ingang van de kapel een betere stevigheid te geven, heeft men zware stukken basalt en tufsteen op de hoeken geplaatst. Dit gebeurde vaak ook ter restauratie, tot in de moderne tijd toe. Wanneer we de ingangspartij nog eens bekijken, dan ziet men direct dat deze bijna geheel uit de gelige tufsteen is gebouwd. Dat is niets bijzonders natuurlijk, gezien de oudheid van het gebouw. Maar wat ons juist interesseert, zijn de afwijkende afwijkende brokken steen.

Laten we eerst naar de benedenboog boven het hek kijken. Deze bestaat uit een afwisseling van tufsteen en dunne rode Romeinse tegels. Ze zijn uitstekend bewaard gebleven. De daarboven gelegen boog rond het venster is zwaar verweerd en beschadigd. Slechts op een enkele plaats ziet men nog die afwisseling, die de benedenboog ons biedt. Vooral de tufsteen is verweerd. Is de ingangsboog soms een restauratie uit het begin van de 20e eeuw? In ieder geval is hier wel duidelijk dat er Romeinse tegels zijn gebruikt.

Behalve tufsteen vindt men allerlei andere brokken steen in de voorgevel, waarschijnlijk van restauraties door de eeuwen heen. We zien gesteenten uit Duitsland, België en Frankrijk. De meesten zijn sinds onheuglijke tijden via Rijn en Maas naar het noorden vervoerd. Het is een grote verscheidenheid die deze stenen ons bieden: kalkzandsteen uit Frankrijk en de Ardennen, rode zandsteen uit Bremen en rond de rivier de Weser. Van oudsher werd de "rode" Weserzandsteen door kooplieden uit Bremen hier ingevoerd; vandaar ook de benaming Bremersteen. Deze had een aangename licht bruin-rode kleur en tevens een grote vastheid. De steensoort was vrij goedkoop omdat hij laagsgewijs uit de berg gewonnen kon worden, wat veel arbeidsloon uitspaarde.

Verder zitten er in de gevel nog enkele stukken

zandsteen uit de omgeving van Nijvel (Nivelles), de plaats waar Gertrudis abdis was. Deze soort zandsteen kan zeer hard zijn en valt bij langdurig gebruik niet tot gruis uiteen. Dit laatste is wel te zien bij de gebruikte tufsteen, dat na eeuwen langzaam verpulvert. Een enkele keer treffen we ook trachiet aan uit het Zevengebergte en de Drachenfels aan de Rijn.

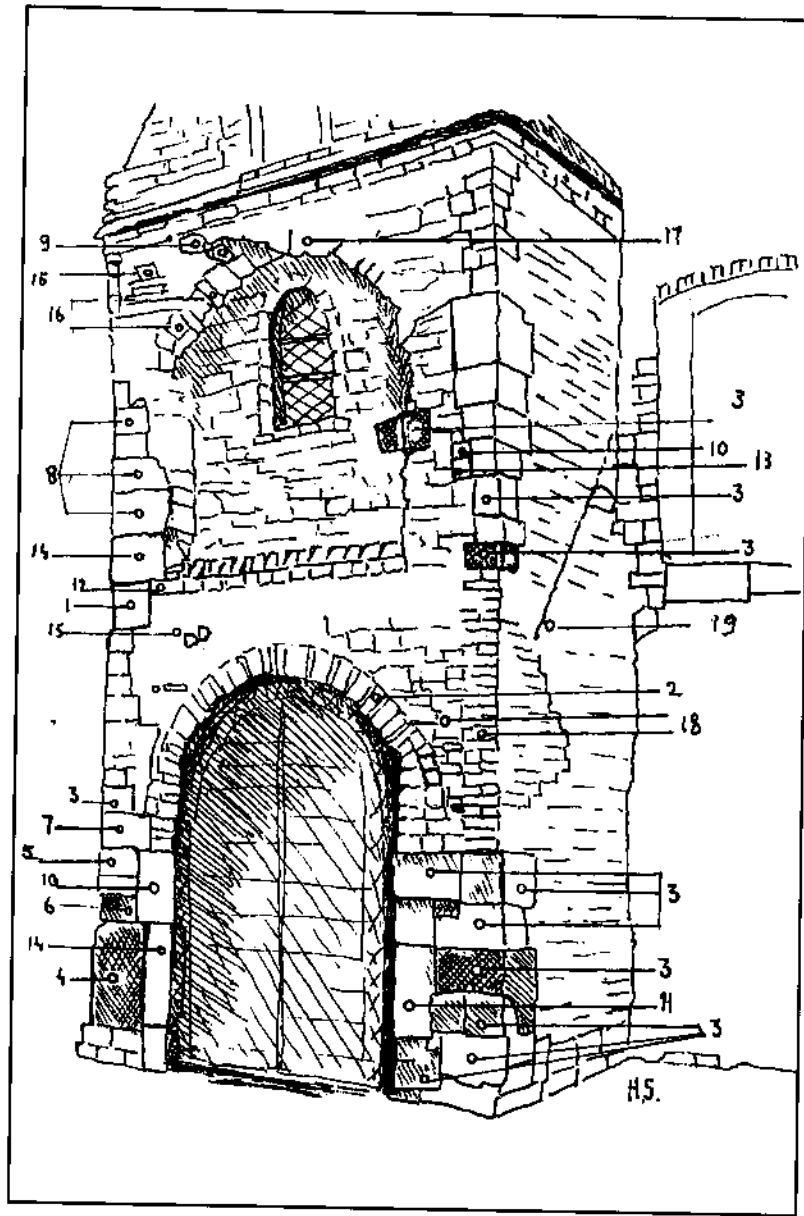
Zandsteen kan ook uit het dichterbij gelegen Bentheim komen. Basaltlava is hier een weinig gebruikt materiaal. De grove en onregelmatige structuur, benevens de afwijkende kleur waren de bezwaren.

Merkwaardig genoeg zijn enkele stukken van de zogenaamde Grauwacker steen gebruikt, eveneens een bruinachtig gesteente dat hier zelden gebezigd wordt. Waarschijnlijk zijn deze stenen uit een spouw gekomen, toen de burcht rond 1796 gesloopt werd. Deze steen is vrij hard en kan alleen goed als vulling of wegverharding gebruikt worden.

De al zovele malen genoemde tuf- of duifsteen komt in velerlei soorten voor, en heeft van de 9e tot de 13e eeuw het bouw materiaal geleverd voor talloze grote gebouwen. Langzamerhand verdrong de baksteen de tufsteen bij het bouwen. De gebakken steen, al aan de Romeinen bekend, werd weer herontdekt rond de 12e eeuw. Aangezien het ruwe materiaal langs de rivieren in massa voorradig was, kan men zich voorstellen dat hier de voorkeur aan gegeven werd boven de tufsteen.

Dit kan men zeer goed waarnemen aan de bovenbouw van de kapel en voor een klein deel aan de topgevel van de nog romaanse ingang.

GEBRUIKTE STEENSOORTEN AAN HET TOEGANGSPORTAAL VAN DE NICOLAASKAPEL

Toegangsportaal van de Nicolaakapel. Beschrijving van de stenen op pagina hiernaast. Pentekening H. Schoonwater.

1. Drachenfelstrachiet
2. Romaanse boog bestaande uit tufsteen afgewisseld met Romeinse tegels
3. Romeinse tufsteen.
4. Basalttufsteen (Hoheleie)
5. Basalttufsteen, restauratie
6. Weiberner-tufsteen
7. Weiberner-tufsteen, restauratie
8. Ettringer-tufsteen, restauratie
9. Kalkzandsteen uit de Ardennen, rood en grijs met witte aderen
10. Kalkzandsteen uit het Franse departement Meuse
11. Idem, type savonnières
12. Rode Bremer- of Weserzandsteen
13. Zandsteen uit het gebied van de Main
14. Zandsteen uit de omgeving van Nijvel
15. Grauwacke, als rivierkei aangevoerd
16. Eerste boog afwisseling tufsteen en Romeinse tegels, gedeeltelijk behouden
17. Tweede boog van tufsteen, twaalfde eeuwse restauratie?
18. Middeleeuwse baksteen
19. Aanzet van een traptorentje?

DE GERTRUDIS-KAPEL TE NIJMEGEN DEEL III: VRAGEN ZONDER ANTWOORD

Door Henk Schoonwater

Nadat begin 4e eeuw het belijden van de christelijke godsdienst was vrijgegeven door Keizer Constantijn de Grote, verspreidde deze religie zich al spoedig langs de grote rivieren stroomafwaarts naar het noorden. Het langzaam afbrokkelen van het Romeinse Rijk in onze streken verhinderde dat het christendom zich hier verder ontplooidde. Keulen en Xanten zullen voorlopig de meest noordelijke standplaatsen van het christendom geweest zijn. Hier waren in deze eeuw ook bescheiden kerkjes of martelaren-memoriae op de kerkhoven gebouwd.

De volksverhuizing in de volgende eeuw verwoestte zo ongeveer alles wat de geloofsverkondigers hier hadden opgebouwd. Het zijn donkere eeuwen, dit begin van het Merovingische tijdvak. Koning Chlodig (Clovis) laat zich in 496 dopen te Reims, nadat hij het volk der Alemanen had verslagen. Het is een keerpunt in de geschiedenis. Het volk van de Franken rukt langzaam naar het noorden op en met hen de verkondigers van het christendom. Maar nog zeer lang blijven onze gebieden grensgebieden vol krijgsumoer in de strijd tussen Franken en Friezen. Het is een land vol moerassen, grote wouden en ruïnes van Romeinse forten en steden.

Het jaar 690 is weer een markering in de geschiedenis. Dan vertrekt Willibrord vergezeld van vele priesters vanuit Engeland naar deze Lage Landen. Zelf tekent hij in zijn bewaard gebleven Kalendarium aan: *"In de naam des Heren kwam Clemens Willibrordus in het jaar 690 na Christus' geboorte over zee naar Frankenland."* Zijn eigenlijke doel was de bekering van de Friezen. Hij was al tot Utrecht gereisd maar ondervond hier zijn eerste tegenslag: de Friese koning Radboud weigerde hem verder verblijf, en vermoordde zelfs

één van de gezellen van Willibrord. Deze trok zich terug naar meer zuidelijker gebieden; naar Tiel, Buren en Dorestad. Ook al werd Willibrord in 695 door de Paus te Rome tot Bisschop der Friezen gewijd, toch zag hij geen kans om daar te missioneren. Hij beperkte zich tot westelijk Nederland en Brabant, waar de vele "Willibrordus-putjes" zijn herinnering nog in ere houden. Wat Nijmegen betreft: hij moet de stad gekend hebben, wellicht is hij er ook geweest.

We weten bijvoorbeeld dat op de 9e juni van het jaar 726 de Frankische hofmeier Karel Martel aan Willibrord, de eerste aartsbisschop van Utrecht, de "villa" Elst heeft geschonken. Hij laat zijn medebroeder Werenfridus in Elst achter om zijn werk daar voort te zetten. Deze maakt er een steunpunt van om van hieruit de Friezen te bekeren. Hij komt echter niet verder dan de plaatsen Oosterbeek en Westervoort op de noordelijke Rijnsoever.

Waarom koos Werenfridus Elst en niet het hoger gelegen Nijmegen? Misschien wel omdat in laatst genoemde plaats alles in puin lag. In ieder geval was Elst een oude cultusplaats. In 1947 brachten opgravingen aan het licht dat de plaats waar nu nog de Werenfriduskerk staat bijna 2000 jaar had gediend voor religieuze doeleinden. In de tweede helft van de 1e eeuw vóór Christus sloten Bataven en Romeinen een bondgenootschap. Kennelijk is hier al een offerplaats van de Bataven geweest, want men vond beenderen van schapen, runderen en geiten evenals stukjes houtskool.

Honderd jaar later verrijst hier een Gallo-Romeinse tempel, waarvan de fundamenten zijn teruggevonden. Blijkbaar was dit hoger gelegen deel van het rivierengebied watervrij, en tevens centraal genoeg gelegen wat de Bataafse woonplaatsen betreft. Tijdens de Bataafse opstand verwoestte men de tempel. Doch deze herrees, groter dan de voorgaande en voorzien van een rondgaande zuilengang. De groots opgezette tempel zal gediend hebben als cultusplaats tussen Nijmegen en Arnhem. Geplaatst op een hoog fundament met trappen zal het een baken in het landschap zijn geweest.

Romeinse Mars-Cumulus-Steen (54-68 na Christus), door Willibrord gebruikt als christelijk altaar. Rindern, St. Willibrord Kirche, Kleve (BRD).

In de derde eeuw na Christus lag de tempel er verlaten bij door het wegtrekken van de Romeinen. Alles wat deze ooit hadden opgebouwd aan cultuur werd vernietigd, en de ruïnes liet men liggen. De hierop volgende volksverhuizing heeft de verwoesting voltooid. In Elst heeft men dan ook geen sporen kunnen vinden tussen de 4e en 7e eeuw die wijzen op bewoning.

Bijna zeker is het, dat Werenfridus resten van de grote tempel heeft teruggevonden, en ook de mensen die er woonden zullen ongetwijfeld hebben geweten dat dit een "heilige" plaats was geweest sinds onheuglijke tijden. In de 7e/8e eeuw werd er een houten kapel of Cella Memoriae ter nagedachtenis aan Werenfridus gebouwd. In de 9e eeuw werd deze in steen uitgebreid en in de 10e eeuw verscheen er een vroeg-romaanse kerk. Ook de fundamenten van deze kerkjes werden in 1947 teruggevonden.

Paus Gregoris de Grote geeft o.m. deze instructies mee aan de zendelingen: "Men moet de heidense tempels van het volk niet verwoesten, alleen de beelden die er in staan (...) want als de tempels hecht gebouwd zijn, dan kunnen ze zeer goed in huizen van God veranderd worden (...) en het volk verenigt zich, volgens oud gebruik, op de gewone vergaderplaats".

Voor onze streken is vooral het laatste van belang. Behalve in Elst had Werenfridus ook succes in Oosterbeek en Westervoort, ten noorden van de Rijn. Hij was zelfs zo populair dat na zijn overlijden Westervoort en Elst onenigheid kregen. Waar moest Werenfridus worden begraven? Een Gods-oordeel moest beslissen. Men plaatste het lichaam in een bootje en zonder schipper voer het naar Elst, waarmee de strijd beslist was. In het Elster gemeente-wapen vinden we het bootje met de kist van Werenfridus nog terug.

Willibrord zelf is blijkbaar ook hier in de omgeving geweest. Niet alleen laat hij Werenfried in Elst achter, maar verkent hij ook het land meer oostelijk. Noordelijk van Kleef ligt de polder de Duffelt, met daarin het dorpje Rindern. Er is een document bewaard gebleven waarbij de Frankische graaf Ebroin in 721 een deel van zijn vermogen schenkt aan de kerk te Rindern. Hij vermeldt erbij: "Waar nu de Heer, Vader en Opperherder (pontifex) Willibord, over waakt en werkzaam is".

Hij schenkt ook belangrijke goederen aan de Mariakerk te Millingen: "(...) die wijzelf hebben gesticht".

Rindern, met uitzicht op de Elter- en Kleverberg is kort na het begin van onze jaartelling van groot belang geweest voor de strategie van de Romeinen in hun oorlog tegen de Friezen. In Rindern lag een afdeling Romeinse ruiters; het hoofdkwartier van dit legioen lag in Nijmegen! Geen wonder dat men een gedenkteken oprichtte voor de oorlogsgod Mars, in het Keltisch ook Camulus geheten. Het was tegelijkertijd ook een dankbetuiging aan keizer Nero,

die een inbezitname van dit stuk grondgebied door de Friezen had verhinderd. Men kan het ontstaan van het gedenkteken schatten rond het jaar 58. Het inschrift vermeldt ook een templum, zodat gesteld kan worden dat de steen in het midden van een gebouw(tje) heeft gestaan. De massieve omvang in aanmerking genomen -hoogte 101 cm., breedte 81 cm., diepte 70 cm.- kan men veronderstellen dat de steen als sokkel heeft gediend voor een beeld. Later heeft de steen dienst gedaan als altaar. Dit getuigen de vier kruisen die in de bovenzijde zijn gehakt. Wellicht heeft de steen dienst gedaan in het kerkje dat Willibrord heeft gesticht. Nog in de 16e eeuw wordt de steen vermeld met de aantekening dat deze in het toen bestaande altaar is ingemetseld.

Wanneer zulke kleine plaatsen als Rindern en het nog dichterbij gelegen Millingen al zo vroeg een kerk bezitten, dan kan men zeker aannemen dat het grotere Noviomagum er ook een heeft bezeten. Willem van Berchen, kanunnik van de St. Steven, schrijft in zijn 15e eeuwse kroniek dat er in 692 of daaromtrent een kerkje is gebouwd gewijd aan de Heilige Gertrudis. Zijn bron vermeldt hij niet. Nog meer in het ongewisse blijven we wat de naam van de geloofsverkondiger betreft. Was het Willibrord? Of wellicht toch Werenfridus? Werenfried komt waarschijnlijk niet in aanmerking, want er is geen spoor van verering te vinden. Ook in de St. Stevenskerk bevinden zich geen relieken van deze heilige, noch was er een altaar aan hem gewijd. De verering beperkte zich in hoofdzaak tot Elst zelf, waar hij begraven was.

Willibrord valt waarschijnlijk ook af. Hij schijnt in Rindern en omgeving wel een tijd het geloof verkondigd te hebben, maar behoorde meer tot de groep van reizende bisschoppen die -waar nodig- de grondslag legden en de organisatie regelden.

In veel gevallen richtte men zich tot de aldaar reeds gevestigde adel van Frankische herkomst. Waren zij tot het geloof gebracht, dan waren ze er dikwijls toe te bewegen een klein

kerkje te bouwen op een aan hen geschonken grondstuk door de Frankische vorst. Op veel plaatsen zal Willibrord priesters hebben gekozen uit de plaatselijke bevolking en ze zelf hebben gewijd. Was er eenmaal een goede basis, dan vertrok Willibrord weer naar elders.

Zo goed als zeker is Nijmegen gekerstend door priesters uit Keulen; dat zou kunnen zijn rond het jaar 800 toen er een palts gebouwd moet zijn die aan Karel de Grote wordt toegeschreven. Een dergelijk gebouw had veel bedienden nodig die rondom de burcht woonden. Zeker waren er toen al veel christenen bij.

Dit is tevens het begin van de Frankische stad Numaga, gebouwd op Romeinse ruïnes. Mogelijk was de hofkapel tevens een parochiekerk, vandaar de merkwaardige excentrische ligging. Eerst later zou dan een kerkje buiten de burcht gebouwd zijn, gewijd aan de Frankische heilige Gertrudis.

Zowel van de palts als van het kerkje moeten we geen overdreven voorstelling maken; er werd voornamelijk hout gebruikt. Wat de kerken betreft: opgravingen van de laatste 50 jaar hebben veel aan het licht gebracht. Ook de Gertrudiskapel zou gebouwd kunnen zijn van een houten constructie. Deze kan bestaan hebben uit een aantal verticale, aangepunte stammen die de grond werden ingedreven. Hierop kwam dan een zadeldak-constructie bedekt met riet. De plattegrond was een rechthoek; dit waren de zogenaamde "zaalkerken".

In later tijd voelde men behoefte om het eigenlijke heiligdom, waar het altaar met de celebrerende priester zich bevond, te scheiden van de rest van de zaal. Men bouwde hiertoe een uitspringende ruimte, een begin van het latere priesterkoor. Dat was ook wel nodig, want iedereen stond nog in de ruimte en de opdringende gelovigen maakten een afscheiding wel nodig. De deling tussen heiligdom en ruimte waar de gelovigen stonden was al in gebruik bij praktisch alle bekende godsdiensten. Ook de Grieken en Romeinen

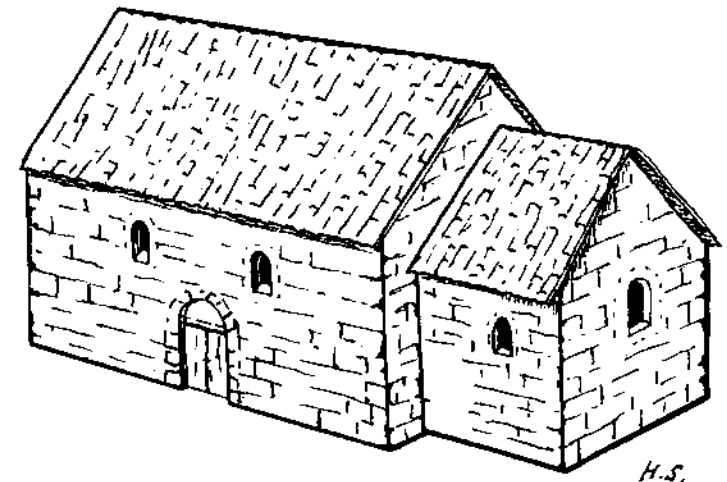
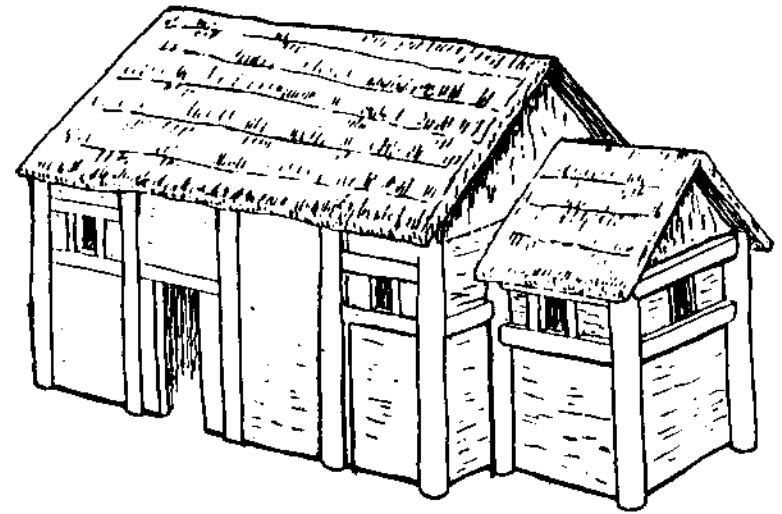
kenden dit reeds.

De altaarruimte was wel vrij klein en vierkant van vorm evenals het altaar zelf, zoals te Rindern. De eucharistie werd toen nog gezien als een offer dat aan God werd opgedragen. Alleen een kelk, broodschaal en dienstboek behoorden er een plaats te kunnen vinden. Graag werd er een vergelijking gemaakt tussen het oud-testamentische offer van Melchisedech en het "mis-offer". De kerk was daarom altijd naar het oosten gericht, de plaats waar de zon (= Christus) opkwam en waar het Heilig Land zich bevond.

Hoe deze kerkjes er verder precies hebben uitgezien weet men niet. We zijn aangewezen op het grondoppervlak. Aan de hand van paalgoten en eventuele brandsporen kan men een plattegrond reconstrueren, maar de opbouw blijft dikwijls een vraag. Wel weten we dat het opgaande muurwerk aangesmeerd werd met klei en leem soms op een onderlaag van vlechtwerk. In enkele gevallen vond men resten van beschilderingen op een kalklaag.

Een volgende fase bestond uit het leggen van een fundering van veldkeien, waarop men horizontaal de palen legde die de muren vormden. Een speciale houtverbinding zorgde aan de kopse einden voor verbinding met het haaks daarop staande muurwerk. Dit is een bouwwijze die nu nog bij houten huizen in Rusland gebruikelijk is. Ook toen de kerken van gehakte tufsteen werden gebouwd, was een fundering van veldkeien gebruikelijk.

In 1633 en in 1841 kwam zwaar muurwerk van tufsteen te voorschijn aan de oostzijde van het Kelfkensbos. Dit kan zowel aan de resten van de kerk behoord hebben, als aan de kerkhofmuur. Exacte plaatsen zijn helaas niet bekend. Als men daar ooit een museum gaat bouwen, dan is het wel zaak dat ook daar gedegen archeologisch onderzoek wordt uitgevoerd. Wie weet wordt dan één van de mysteries van de oude Keizerstad opgelost. In 1946 heeft men in ieder geval op de plaats waar het huis van Robert Janssen heeft gestaan, een spoor van veldkeien ontdekt. Het fundament

*Boven: Reconstructie van een houten kerkje (8e/9e eeuw).
Onder: Reconstructie vroeg-romaans kerkje (10e/11e eeuw).
Pentekeningen: H. Schoonwater.*

van de nabij gelegen kerk van Hoch-Elten bleek ook te bestaan uit een fundering van (Romeinse?) tufsteen en veldkeien.

Wanneer stenen gebouwen hier in de wijde omgeving tot de mogelijkheden behoren, zijn het op de eerste plaats de burchten die aanvankelijk uit hout én tufsteen worden gebouwd. Het voornaamste deel, de woontoren, was altijd wel van steen. In navolging hiervan zijn er kerkjes bekend waar de zaalruimte van hout en het eigenlijke heiligdom van steen is opgetrokken. In onze streken vindt men de eerste stenen bouwwerken in Oosterbeek en Elst tussen de jaren 1000 en 1100. Velen verwachtten in het jaar 1000 het einde van de wereld. Toen dit echter geen werkelijkheid werd, leefde men op en in heel West-Europa begon men driftig in het duurzame steen te bouwen. Men zou dus een stenen Gertrudis-kerk in deze tijd kunnen plaatsen.

De fundering bestond nu meestal uit een greppel waarin keien werden gestort, brokken ijzer-oer en waar voorradig puin van Romeinse herkomst. Het opgaande muurwerk bestond uit twee wanden van behakte tufsteenblokken op enige afstand van elkaar. De ruimte ertussen (spouw) vulde men eveneens op met puin van diverse herkomst. De vensteropeningen waren zeer klein; tegen regen en kou werden ze met dierenhuiden gedicht die op een houten raamwerk gespannen waren.

Het interieur moet zeer eenvoudig zijn geweest. Het stenen altaar plaatste men soms tegen de muur, enerzijds vanwege de beschikbare ruimte, anderzijds omdat de priester toch met zijn rug naar het volk stond.

De kerken in het geheel waren klein. Met enige variatie was een afmeting van 18 x 8 meter (zoals in Oosterbeek) gewoon.

Over de vorm van de Gertrudis zijn we dus slecht ingelicht. Iets meer weten we over de degenen die hier als priester hebben gefungeerd. In 1242 komen op een document de namen Henricus, Olricus en Wilhelmus voor als "*Sacerdotes Noviomagensis*". Zij bemiddelen in een geschil over de tienden (belasting) van de kerk van Wijchen, tussen proost en kapittel van Zyfflich en Rudolphus en zijn zoon te Ewijk. In een ander geschil dat één jaar later speelt, treedt

Henricus wederom op en wordt dan genoemd "*dominus Henricus plebanus Noviomagensis*". Het zijn de enige namen uit die periode die bekend zijn.

Nadien is de enige bron over de kerk de Kanunnik Willem van Berchen, die fungeerde van ongeveer 1450 tot 1480. In zijn kroniek van Gelre, gesteld in het latijn, schrijft hij: "(...) *Tenslotte is de genoemde parochiekerk van Nijmegen, die ter ere van de H. Gertrudis, ten tijde van de Pippiniden, voorvaderen van Karel de Grote, naar men zegt, gesticht was binnen de muren van de stad door de burgers ervan overgebracht en in gebruik genomen in het jaar 1272 op de dag vóór Maria geboorte*" (= 7 sept.) Men denkt dat met Pippiniden de regeringsperiode van Pepijn de Middelste (697-714) bedoeld wordt.

Vijf eeuwen lang blijft de geschiedenis van de Gertrudiskerk te Nijmegen in het duister gehuld, en onze enige bron bestaat uit de paar regels die Willem van Berchen er aan wijdt.

Het gordijn wordt pas opgetrokken als in 1247 Willem II, graaf van Holland en Zeeland gekozen wordt tot Rooms-Koning van het Duitse Rijk. Het woord "Rooms" dient men te lezen als Romeins, en betekende dat degene die deze titel droeg te zijner tijd in Rome door de paus als keizer zou worden gekroond en gezalfd.

De Duitse keurvorsten bleken het echter niet eens te zijn over de keuze. Willem koos de Staufische partij en om meteen maar kracht bij te zetten aan zijn voorkeur, belegerde hij de Valkhofburcht. Nadien trok hij naar Werden en vandaar naar de kroningsstad Aken die hij na een beleg van vier maanden innam. De erkenning als koning door Keulen kon hij pas na het schenken van diverse koningsgoederen aan de stad winnen.

Het zelfde gebeurde in Nijmegen. Om aan geld te komen verpandde hij de burcht in 1247 aan Graaf Otto III van Gelre. Het pand (te vergelijken met een hypotheek) werd nooit afgelost. In 1256 verloor Willem het leven in de strijd

tegen de Friezen, zonder dat hij tot keizer gekroond was. De strijd rond de burcht had Otto van Gelre wel tot het inzicht gebracht dat de Gertrudis-kerk een uitvalsbasis kon vormen bij de belegering van de burcht. Het kon dienen als een verschansing, van waaruit pijlen en keien naar de burcht konden worden geslingerd.

Om in de toekomst narigheid te vermijden, wendde hij zich tot bisschop Conradus van Keulen. In het boek 'Handvesten en onuitgegeven charters' Nijmegen 1785 schrijft Johan In de Betouw: *"Deeze kerspelkerk (de Gertrudis) was gebouwd omtrent het jaar 692 (...)".* Aartsbisschop Conradus geeft op 14 november 1249 aan Graaf Otto van Gelre verlof tot het afbreken van de kerk bij de burcht, om het *"uit velerlei hoofden lastig is, vooral daar men vreest dat aan de Burgt, gelegen ter zelver plaats, welke men weet door uw ter eere van de heilige Roomse Kerk in bezitting genomen te zijn, uit dezelve gevaar en letzel zouden kunnen worden toegebracht (...)"*

De kerk werd afgebroken en een nieuwe werd gebouwd op een stuk grond dat de Hundisberg genoemd werd, geschonken door Graaf Otto. In 1272 was deze kerk in zoverre gereed dat ze na wijding in gebruik kon worden genomen.

De wijding geschiedde door Albertus Magnus, wij-bisschop van Keulen. Hij had echter enkele voorwaarden gesteld om te voorkomen dat de gewijde grond van het oude kerkhof zou worden geprofaneerd, en de daar begraven overledenen vergeten zouden worden. Ieder jaar moesten de burgers van de stad een bedetocht houden naar het "antiquum cimiterium" op Drievuldigheids-Zondag, dat is de eerste zondag na pinksteren. Tevens schonk Albertus aan de kerk een kostbare relik: de arm van St.Stefanus. Tegelijk vond er een patroonwisseling plaats, Gertrudis moest plaats maken voor Stefanus.

Wordt vervolgd

BURCHT PYRMONT

Door Lex Hubers

Rijdend van Koblenz naar Cochem, steek je de Moezel over bij Treis-Karden. Daar zie je een verwijsbord Burg Pyrmont en de nieuwsgierigheid is gewekt.

Je neemt aan, dat de burcht niet zover van de Moezel verwijderd is. Maar borden volgend is de tocht erheen toch nog zo'n dertien kilometer en ga je van het dorp Roes oostwaarts richting Pyrmontershöfe. Plots verrijst de toegangspoort en zie je de burcht boven je in het landschap tevoorschijn komen. Hemelsbreed vijf kilometer verwijderd van de bekende Burg Eltz.

De berg, waarop de burcht staat, wordt reeds in het jaar 952 Baramunda genoemd. Voor de eerste keer wordt in 'n oorkonde van 1225 Burcht Pyrmont zelf genoemd.

De Romaanse slottoren van 25 meter hoog is het oudste nog bestaande deel van de burcht. Vandaar heeft men een fantastisch uitzicht over het "Maifeld" tot aan de burcht Eltz. Het kapellekoor afkomstig uit 1500 is het enig overgebleven deel van de oude burchtkapel.

Uit het middeleeuwse gebouw ontstond rond het jaar 1710 een Barokslot, dat honderd jaar later door de Fransen voor afbraak werd verkocht. Vanaf het jaar 1963, nadat de ruïnes meer dan honderd jaar in verschillende handen overgingen, waren het de architecten Hentrich en Petschnigg, die de burchtruïne kochten en met het herstel begonnen.

Vanaf 1990 zijn de Oberburg en de Vorburg voor bezoek open. In de Oberburg vindt men de entreehal met een groot aantal bezienswaardigheden, waaronder in dobbelsteenvorm, de kleinste bijbel ter wereld.

De jachtkamer spreekt voor zichzelf. In het kapellekoor vindt men de beschermheilige voor de burcht, terwijl de

Barokkamer herinnert aan de achttiende eeuw, toen de burcht Pymont in Barokstijl werd uitgebreid.

In de bibliotheek treft men een machtige Renaissance-sacristiekast aan, uit Toscana - 16 eeuw. Komend in de Ridderzaal valt direct de tafel op, die vroeger eigendom was van Koning Karel I van Engeland, ter dood veroordeeld in 1649.

Twee vroeg-gotische engelen, waarvan men vermoedt dat ze ongeveer zo oud zijn als de burcht, flankeren de grote haard. Er is veel te zien in de ridderzaal.

Via de oude keuken met veel interessante details, o.a. een vloer van handgemaakte Bourgondische tegels komt men in "Das Finstre Speisgewölb" dat is een kleine ruimte uit de rots onder de "Bergfried" geslagen, waar vroeger de voorraden werden opgeslagen. In die ruimte was altijd 'n lage temperatuur.

In de benedenverdieping van de burcht, bereikbaar via een trap in de oude keuken, komt men in de wapenkamer waarin gevechtsuitrustingen uit de middeleeuwen zijn uitgesteld.

Op een van de Romaanse kisten liggen een "Topf" en een "Kübelhelm" die tussen de jaren 1250 en 1350 gebruikt werden. Verder garderobe, toiletten en verwarming.

Aan de gotische deuren van de W.C.'s kan men zien, hoe klein de mensen in die tijd waren.

De bovenverdieping van de burcht bevat, behalve een privé-woning van de eigenaar, een aantal met name genoemde kamers zoals Eltzer kamer; Pyrmonter kamer; Waldbott kamer; Koblenzer kamer. Het is interessant om deze kamers met hun inventaris te bekijken.

Ook de slottoren, waar men in 1964 een raam in een deur veranderde om de toegang te verbeteren, is de moeite waard om te bezichtigen. Groen en rood licht geven aan of men de smalle trap naar boven, op kan gaan of weer afdalen.

Voor men de Oberburg ingaat, kan de bezoeker een diapresentatie bekijken in de oude wijnkelder om zo in de burcht zelf goed de weg te vinden. Ook organiseert men in een tweede gebouw voorbij de ingang een handwerkersmarkt met 'n afwisselend programma, waaraan bezoekers zelf kunnen deelnemen.

Bij de entree van de burcht heeft men een Vorburg Festplatz gecreëerd met groot restaurant en mogelijkheden tot het houden van middeleeuwse feesten met alle entourage er omheen.

Al met al een nog niet zo bekende burcht. De moeite waard, als men toch rond de Moezel verblijft, tijd voor een bezoek uit te trekken!

Burcht Pyrmont in het Eifelgebergte (Foto Lex Hubers).